

Marína Miloslava Hodžová, pisateľka listov (Viliamovi Pauliny-Tóthovi)

Eva Palkovičová

**PALKOVIČOVÁ, E.: Marína Miloslava Hodžová,
a writer of letters (to Viliam Pauliny-Tóth)**

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 70, 2023, no. 4, pp. 394-411

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2023.70.4.4>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5389-6539>

**Key words: correspondence, women
in the national movement, Marína
Hodžová, Viliam Pauliny-Tóth**

Marína Miloslava Hodžová (1842 – 1920), the eldest daughter of the priest, national revivalist intellectual, and poet Michal Miloslav Hodža, was known in Slovak nationalist circles in the second half of the 19th century as an actress, organiser of educational and cultural events, teacher, and her father's helper. However, she is also the author of a rather extensive correspondence, a significant part of which consists of letters addressed to the editor, novelist, and politician Viliam Pauliny-Tóth (1826 – 1877). The corpus the article studies consists of the published collection of Hodžová's letters. However, the letters are perceived here not only as sources of historical facts, but also as representations of a specific literary genre. Methodologically, the author of the article draws on a combination of two approaches: research into letter-writing which views letters as communicative media with a fictional and aesthetic potential and gender studies that refers to the gendered contexts of literary production and the social structures of the national community. The article focuses on literary representations of the self in Hodžová's correspondence and on the motifs and attitudes she adopts from the national movement discourse. The author aims to contribute to the discussions of the position, possibilities and limitations of women in the Slovak national movement in the 1860s.

**Kľúčové slová: korešpondencia, ženy
v národnom hnutí, Marína Hodžová,
Viliam Pauliny-Tóth**

Literárna história hľadá dnes nové spôsoby, ako pristupovať k rozprávaniu príbehu literárnych dejín. Pokúša sa dekonštruovať staršie literárnohistorické naratívy¹ a iným spôsobom ich zase (re)konštruovať: do rozprávania o národnej literatúre sa novo zaraďujú ženské autorky považované predtým za marginálne, autori druhého sledu, vznikajú transkultúrne a transnacionálne dejiny i dejiny literatúr vymedzené na základe geografického kritéria, nie jazykového alebo etnického. Odhliada sa tiež od predpokladu, že zásadné pre literárnu kultúru sú len esteticky hodnotné diela, považované za originálne či exemplárne (dokladujúce kľúčové okamihy literárnych dejín), a výskum sa rozširuje o diela populárnej kultúry alebo texty neliterárnej povahy, v ktorých je estetická funkcia len sekundárna.²

Z tejto pozície vychádza aj moje uvažovanie o korešpondencii Maríny Miloslavy Hodžovej (1842 – 1920), ktorá nikdy nevystupovala ako spisovateľka a v slovenských kultúrnych dejinách je známa skôr ako najstaršia dcéra a pravá ruka svojho otca Michala Miloslava Hodžu (1811 – 1870), no tiež ako divadelná ochotníčka, účastníčka a organizátorka slovenských kultúrnych podujatí, prispievateľka do novín, učiteľka a vychovávateľka dievčat. Jej listy adresované redaktorovi, prozaikovi a politikovi Viliamovi Paulinymu-Tóthovi (1826 – 1877) rovnako nespádajú do kategórie umeleckej literatúry. Domnievam sa však, že práve ich výskum môže byť prínosný pri uvažovaní o slovenskej literárnej kultúre šesťdesiatych rokov 19. storočia, prázdnych miestach v literárnom živote či dôležitosti tradície pri formovaní autorského sebavedomia. Skúmanie korešpondencie je takisto zdrojom poznania dobového literárneho vkusu alebo ustálených trópov a figúr, ktoré prenikali z literatúry do života a naopak.

Hoci sú listy považované hlavne za zdroj informácií k samotným umeleckým dielam, keď objasňujú napríklad okolnosti vzniku alebo autorovu biografiju, môžeme si položiť aj otázku o ich vlastnej literárnosti, najmä ak ide o pisateľa s literárnymi ambíciami či literárnym talentom. Listy predstavujú „texty, v ktorých sa uplatňujú špecifické rétoricko-literárne stratégie, a majú aj estetický, performatívny a fikcionálny potenciál“ (Matthews-Schlinzig a kolektív 2020: XI). Navyše, epištolárna kultúra bola príznačná pre staršie obdobia a táto charakteristika pretrvávala aj v 19. storočí. Ako píše Dagmar Mocná a Petr Čornej, „umění, krásného listu“ bylo po celé 19. stol. podstatnou součástí životního způsobu (zejména

1 Nemecká literárna vedkyňa Annette Werbergerová uvádza tri najbežnejšie spôsoby písania dejín literatúry: 1. dejiny literatúry modelujú proces budovania moderného národa, 2. v prípade multietnických národov (autorka uvádza ako príklad Indiu) vyzdvihujú spoločnú kultúrnu identitu, 3. modelujú vývin literatúry a písomnej kultúry smerom k modernej a sekulárnej literatúre, ktorú tvoria diferencované druhy a žánre, ako aj autonómne kultúrne inštitúcie: „Prechádza sa od orálnych foriem, mýtov a eposov k modernému románu, od životopisov svätých k biografii alebo od duchovných piesní k hermetickému básni“ (Werberger 2012: 114, preklady z nemeckého a anglického jazyka E. P.). Myšlienka autonómneho umenia, ktoré je produktom geniálneho jednotlivca, má pritom nepochybne romantický pôvod. Pri modelovaní týchto procesov pomocou literárnohistorického naratívu sa formuje aj kánon diel, ktoré sú exemplárne pre tieto procesy, predstavujú kľúčové okamihy vo vývine, pričom diela, ktoré ho spochybňujú alebo s ním nesúvisia, sú z kánonu vylúčené (Werberger 2012: 114-117).

2 Linda Hutcheonová však upozorňuje na fakt, že aj tieto nové naratívy sú do veľkej miery teleologické: „aj ony predpokladajú, že prebieha implicitne prirodzený proces, tvarovaný účelom a formou, v ktorom sa literatúra priamo vzťahuje k špecifickému ‚cieľu‘ či telosu kultúrnej legítimácie“, pričom „majú za cieľ udeliť kultúrnu autoritu danej skupine presne tak, ako to predtým robili národné literárne histórie“ (Hutcheon 2004: 135).

396 v mešťanských vrstvách, směřem ke konci století se však péče o úroveň korespondování rozšířila i do lidových vrstev); důraz byl kladen zejména na obřadnost a estetizaci dopisového stylu“ (Mocná – Čornej 2004: 356).

O to významnejšia je sieť korešpondencie pre fungovanie slovenského národného hnutia, ktorého predstavitelia neboli koncentrovaní na jednom mieste a na osobné rozhovory mali len málo príležitostí. Práve prostredníctvom listov udržiavali vzájomný kontakt, podieľali sa na organizácii národných podujatí, chode a rozvoji národných inštitúcií, pripravovali noviny, časopisy alebo kritiky či povzbudivo reagovali na svoje literárne texty. Tak ako periodiká zohrávajú významnú úlohu v budovaní národnej identity, pretože prostredníctvom nich sa čitatelia cítia spriaznení s inými čitateľmi, ktorých osobne nepoznajú, ale s ktorými sa delia o spoločný mediálny priestor (Anderson 1994: 93), aj komunikácia prostredníctvom listov umožnila jednotlivcom, aby sa cítili spojení s ostatnými členmi spoločenstva napriek vzdialenosti, ktorá ich delila.³ Zlepšujúca sa poštová infraštruktúra má preto významný podiel aj na dynamike slovenského národného, politického i kultúrneho diania v 19. storočí.

Epištolárna kultúra je mimoriadne dôležitá aj v súvislosti s umeleckou tvorbou žien. Ponúkala im priestor, do ktorého, na rozdiel od literárnej činnosti, vstupovali bez nutnosti prekonávať prekážky z nedostatočného vzdelania (neznalosť žánrových pravidiel, rétoriky, dôležitých literárnych diel, latinčiny), finančného zabezpečenia alebo závislosti od mužských členov rodiny a podobne. Ako píše Virginia Woolfová v eseji *Listy Dorothy Osborneovej* (Dorothy Osborne's Letters, 1935), umenie písať listy „bolo umením, ktorému sa ženy mohli venovať bez toho, aby sa museli vzdať svojej ženskosti. Bolo to umenie, ktoré mohli pestovať vo voľných chvíľach, pri posteli chorého otca, medzi tisíckami vyrušení, bez poznámok okolia, v podstate anonymne a často pod zámienkou, že tým slúžia užitočnému cieľu“.⁴ V listoch sa zrkadlili špecifická životná skúsenosť žien a svet, ktorý im bol dôverne známy (no ako námet na literárne spracovanie bol príliš banálny), jazyk v listoch mohol byť prirodzený, blízky hovorovej reči. Korešpondencia tak mohla fungovať ako „škola“ písania, sebareprezentácie a štylistiky.⁵ Pre ženy, ktoré navyše ťažšie našli možnosť a príležitosť na slobodné cestovanie a udržiavanie osobných kontaktov, bola práve písomná komunikácia príležitosťou, ako vyjsť zo sociálnej izolácie (Becker-Cantarino 1999: 130-131). Literárnovedný výskum, ktorý nehľadá v listoch len historické fakty, ale aj osobitý spôsob zobrazovania seba a sveta píšuceho subjektu, je preto spôsobom, ako udeliť ženám hlas, ktorý sa

3 Zostavovatelia zborníka *Die Geschichtlichkeit des Briefs (Kontinuität und Wandel einer Kommunikationsform)* Norman Kasper, Jana Kittelmannová, Jochen Strobel a Robert Vellusig v úvode poznamenávajú: „Z listov vzniká komunikačná infraštruktúra medzi viacerými osobami, korešpondenčné sociálne siete, na ktorých sa nezúčastňujú len tí, ktorí listy píšú a dostávajú, ale aj tí, ktorí ich spolu s nimi čítajú alebo ktorých v nich dávajú pozdravovať“ (Kasper a kolektív 2021: 12).

4 Virginia Woolf: *Dorothy Osborne's Letters*. Dostupné online <https://www.berfrois.com/2017/11/virginia-woolf-dorothy-osborne/>

5 V pozostalosti M. Hodžovej je zachovaný rukopisný dokument s titulom Slohový zošit z roku 1854 určený zrejme na nácvik štylistiky a krasopisu, v ktorom sú okrem krátkych mravoučných poviedok aj slovenské a nemecké fiktívne listy adresované priateľke, rodičom či sestre. Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív (ďalej LA SNK), osobný fond Michal Miloslav Hodža, signatúra 53 F 2c.

nedostal na stránky verejne dostupných periodík, čo však neznamená, že v danej dobe vôbec neznel a nebol dôležitý i pre širšie kultúrne dianie.⁶

Korešpondencia M. Hodžovej a V. Paulinyho-Tótha prebiehala od decembra 1861 do októbra 1865 a zachovalo sa z nej tridsať listov od V. Paulinyho-Tótha a tridsaťšesť listov od M. Hodžovej.⁷ Primárnym podnetom na jej začiatok bola snaha V. Paulinyho-Tótha, vtedy tridsaťšestročného redaktora časopisu *Sokol*, získať dvadsaťročnú M. Hodžovú za dopisovateľku *Sokola* o národnom dianí na Liptove.⁸ Výmenu listov ukončil odchod M. Hodžovej do vzdelávacieho ústavu diakonisek v nemeckom meste Neuendettelsau v októbri 1865, kde platil zákaz korešpondencie s mužskými osobami (okrem bratov, otca a poručníka), pričom by tam na ňu zrejme ani nemala dosť času.⁹

Je otázne, koľkokrát sa počas tých štyroch rokov stretli aj osobne a do akej miery sa ich vzťah vyvíjal aj mimo listovej komunikácie. Literárny historik Peter Liba, editor knižných vydaní ich listov, uvádza len dve osobné stretnutia, a síce v roku 1863 na prvom valnom zhromaždení Matice slovenskej v Turčianskom Svätom Martine a v roku 1865 vo Viedni pri ceste M. Hodžovej do Nemecka. V prvom liste sa V. Pauliny-Tóth humorným tónom odvoláva aj na ich dávne stretnutie na zasadnutí spolku Tatrín, keď bola M. Hodžová ešte len „veľmi, ale veľmi milé prôšťa“ (Pauliny-Tóth 1961: 7). Podstatnejšia je však jeho poznámka v poslednom zachovanom liste zo 6. septembra 1865 o opakovaných viedenských stretnutiach, a to v kontexte vyjadrenia ľútosť, že nemohol prísť do Martina a nestretol sa s milou

6 Aj Gabriela Dudeková upozorňuje na nedostatočnosť historického výskumu, ktorý hľadá aktivity žien tam, kde neboli, a prehliada miesta ich skutočnej pôsobnosti: hoci sa často opakuje názor prvej autorky dejín Živeny Štefany Votrubovej, že ženské hnutie na Slovensku prakticky neexistovalo, za dôležitejší pokladá G. Dudeková fakt, že ženy za svoju rovnoprávnosť bojovali skôr v rámci činnosti spolkov, ktoré neboli primárne feministické, ale dobročinné alebo kultúrne (Dudeková 2006: 82-83).

7 Komplexnosť a rozsah ich vzájomnej korešpondencie je jedným z dôvodov, prečo sa stala predmetom výskumu. Ďalším, skôr pragmatickým dôvodom je skutočnosť, že bola editorsky spracovaná a vydaná knižne, v dvoch zväzkoch. *Listy Viliama Pauliny Tótha Maríne Hodžovej* vyšli v roku 1961 a ich editorom bol Peter Liba (Pauliny-Tóth 1961). Originály listov sú uložené v Archíve mesta Bratislavy. Hoci P. Liba v doslove konštatoval, že ich náprotivok je zatiaľ nezvestný, už o necelý polrok mal k dispozícii aj listy M. Hodžovej, ktoré ako *Listy Maríny Miloslavy Hodžovej Viliamovi Paulinymu-Tóthovi* knižne vydal v roku 1965 (Hodžová 1965). Editor medzi jej listy umiestnil stručné zhrnutia príslušných odpovedí jej korešpondenčného partnera, keďže listy podľa neho tvoria organický celok (Liba 1965: 36). Je pravdepodobné, že časť originálov listov M. Hodžovej sa nachádza v Slovenskom národnom archíve, no fond rodiny Kutlíkovej a Hodžovej je zatiaľ nespracovaný, a teda momentálne neprístupný. Jej ďalšie listy sú uložené v LA SNK v Martine a v Archíve mesta Bratislavy.

8 Hoci sám V. Pauliny-Tóth uvádza, že pred počiatkom vzájomného dopisovania videl M. Hodžovú len ako trojročnú, František Bokes nepatrične považuje za relevantný aj jej výzor: „Iste očarila o šesťnásť rokov staršieho Pauliny-Tótha nielen svojou telesnou krásou, ale i nevšednými vlastnosťami duševnými“ (Bokes 1961: 122).

9 O pravidlách platiacich v ústave píše v poslednom liste V. Paulinymu-Tóthovi z 23. októbra 1865 (Hodžová 1965: 281). S nedostatkom času na písanie listov sa zverila priateľke Ľudmile Kuorkovej v liste z 10. mája 1866 (LA SNK, osobný fond Juraj Kuorka, signatúra 15 A 8). Taktiež v listoch jej matky nachádzame viaceré zmienky, že M. Hodžová je v ústave plne vyťažaná, napríklad v listoch zo 4. novembra 1865 alebo z 20. januára 1866 (LA SNK, osobný fond Michal Miloslav Hodža, signatúra 53 C 25). F. Bokes v doslove k edícii *Listy Viliama Pauliny Tótha Maríne Hodžovej*, ktorý písal v čase, keď ešte listy M. Hodžovej neboli známe, predpokladá, že korešpondencia bola ukončená zo strany V. Paulinyho-Tótha alebo kvôli jej otcovi: „Azda zaujatost Paulinyho o diania v Matici slovenskej a potom politická jeho činnosť zapríčinili, že prestali tieto podnetné priateľské styky. I Marínu úplne zaujal trdný život otca, ktorý napokon po cirkevnej inkvizícii rozhodol sa odísť do Těšína“ (Bokes 1961: 124). O možnosti, že by sama M. Hodžová mala dôvody na prerušenie komunikácie, mimo vôle mužov z jej blízkeho okolia, F. Bokes ani neuvažuje.

398 priateľkou, „s ktorou bych si zase tak v priateľskej láske a dôvere bol pobesedoval o tých našich nerestiach, žiaľoch, radoostiach a plačoch všelijakých, ako sme si to pár ráz vo Viedni pobesedovali“ (Pauliny-Tóth 1961: 108). Keďže M. Hodžová niekoľkokrát sprevádzala otca aj na cestách do hlavného mesta monarchie, tieto stretnutia nie sú vylúčené.¹⁰

Vzťah

Povaha ich vzťahu, respektíve jeho textová realizácia, ktorú máme k dispozícii, vzbudzuje viaceré otázky. P. Liba prišiel k záveru, že ich listové priateľstvo postupne prerástlo do ľúbostného citu, a tým zdôvodňuje aj rozhodnutie M. Hodžovej odísť do Nemecka. Dôkazy nachádza v drobných náznakoch a abstraktných reflexiách jej pocitov predovšetkým v liste z 11. októbra 1863, ktoré sú dostatočne nejasné na to, aby podporili najrôznejšie interpretácie. M. Hodžová v inom liste z 15. novembra 1863 otvára aj tému mimomanželského vzťahu v rámci diskusie o Goetheho dráme *Stella*. Na druhej strane, V. Pauliny-Tóth na jeseň 1864 otvorene komentuje povahu ich vzťahu, pričom tvrdí, že „matičné zhromaždenie a pomer náš vzájomný – dobre viete – sú veci, jeden základ majúce: rodoľubstvo,“ a dopredu sa vyhraňuje voči prípadným podozreniam: „Obznali sme sa iba listovne, duchovne, priateľstvo naše má základ duševný a nekalí ho hlien materializmu a egoizmu. Ono je čisté, duchovné, pravdivé. To je isté, že je tomu tak. A predsa ktovie, či nenájde sa zlomyseľník, čo i tento čisto duševný pomer na zlé vylóžiť probuje [...]. A preto nedivil by som sa ani mak, keby o pomere našom dáke klebety povstali“ (Pauliny-Tóth 1961: 100). To sa, pravda, aj stalo, ako uvádza M. Hodžová v už spomínanom liste z 11. októbra 1863: „[Turzo]¹¹ je úplne presvedčený, ako mi moja tetka rozprávala, že som vraj do vás zalúbená. ‚Darmo som sa snažila, vravela mi tetka, ‚túto tak pravde nepodobnú myšlienku mu vyvrátiť‘ a dodala k tomu ešte to poznamenania: ‚ja neviem, ako na takú myšlienku len prísť mohol‘ ---“ (Hodžová 1965: 199). Voči Turzovej domnienke sa neohradzuje, len dodáva: „Dobrá duša tá tetka, má ma neslýchane rada“ (Hodžová 1965: 199).

Nech už dostupné informácie vyhodnotíme akokoľvek, faktom je, že blízkosť a dôvera medzi pisateľmi sú jednoznačné. Z dnešného pohľadu je náročné citlivo odhadnúť dobové mantinely priateľského vzťahu a označiť miesta ich prípadného prekračovania. Kým rámcujúce formulácie ako „Drahá priateľka“

10 O ďalších životných cestách M. Hodžovej nemáme úplne podrobné informácie, rámcové fakty uvádzajú Ruppeldtová 1921; Liba 1965; Fiačanová 2014; Kodajová 2006, 2019. P. Liba tvrdí, že po otcovej smrti sa už verejne neangažovala. Jej list snúbencovi Filipovi Hladkému z Martina z 10. mája 1874 však prezrádza, že v tomto roku začala vyučovať v Martine novú súkromnú dievčenskú skupinu. Okolnosti ani trvanie tohto zámeru nie sú z dostupných informácií jasné. O V. Pauliny-Tóthovi sa v liste stručne zmieňuje, že si zatiaľ (pár dní po príchode) len kývli na ulici, lebo keď bola na návšteve u jeho panej, nebol doma, a že vyučuje jeho dve dcéry (list uložený v LA SNK v Martine, osobný fond Michal Miloslav Hodža, signatúra 53 C 19a). M. Hodžová bývala po otcovej smrti v Trnave v rodine svojej sestry, Boženy Kutlíkovej, 6. mája 1876 sa vydala a s manželom sa presťahovali do Bratislavy (Liba 1965: 33-34). O jej verejnom účinkovaní v Bratislave nemáme bližšie informácie, hoci jej sestra Božena bola aktívna aj po presťahovaní sa do Trnavy a Bratislavy (Kodajová 2019).

11 Toto meno spomína M. Hodžová vo viacerých listoch. V liste z 18. septembra 1862 píše: „Turzo ale je starodávny známy a dobrý priateľ ešte od časov patentových, kde som sa v Bystrici u Kuzmáných asi 4 mesiace bavila a mnohý večer v spoločnosti jeho strávila“ (Hodžová 1965: 108). P. Liba ho identifikuje ako Ludovíta Turzu-Nosického (1827 – 1896), advokáta z Banskej Bystrice. K citovanému listu z 11. októbra 1863 nie je k tomuto menu ďalšia vysvetlivka.

a „Váš oddaný ctiteľ“, „Priateľ môj drahý“ a „Vaša úprimná, srdečne oddaná ctiteľka“ môžeme prisúdiť dobovej konvencii, v listoch sú frekventované aj emotívne vyjadrenia ako: „O, Bože, akô štestia a úleva pre dušu doboľenú, doráňanú náisť v svete tomto srdce súcitno, spolutrpnô, ktorému sa človek so všetkým zdúveriť, vytúžiť môže!“ (Hodžová 1965: 108), „Priateľ môj drahý, Vy viete, za jak nepočtetné okamženia a dni jasné, blažené také, Vám ďakovať mám, lebo znáte, čím sú pre mňa listy Vaše, Vy viete že priateľstvo Vaše je hviezdou života môjho jasnou“ (Hodžová 1965: 118).

Pri posudzovaní takýchto formulácií však treba vziať do úvahy aj fakt, že povaha tohto – listového – priateľstva je do istej miery fiktívna. Pri chápaní listu ako média komunikácie, ktorého primárnym cieľom je prostredníctvom písaného textu prekenuť fyzickú vzdialenosť a nadviazať kontakt s neprítomným adresátom,¹² je dôležité mať na zreteli, že „všade tam, kde sa pestuje písanie listov ako možnosť budovať vzťahy a uplatňovať samého seba ako osobu, sa zobrazenie seba stáva literárnou výzvou a komunikačným problémom“ (Kasper a kolektív 2021: 11). Pisateľ i adresát¹³ sú prítomní len v slovách a sú teda literárnou, čiže do značnej miery fiktívnou reprezentáciou seba samých. Aj v komunikácii M. Hodžovej a V. Paulinyho-Tótha je preto adekvátne uvažovať skôr o fiktívnom či idealizovanom pisateľovi, do akého sa obaja účastníci komunikácie štylizujú, a o fiktívnom či idealizovanom adresátovi, ktorého si pri písaní sprítomňujú a ktorý napĺňa ich potreby. Okrem toho, že pisateľka si do V. Paulinyho-Tótha projektuje svoju predstavu ideálneho adresáta, jeho postava v sebe zahŕňa aj ostatné roly V. Paulinyho-Tótha, ktoré sú pre ňu významné: rolu redaktora, spisovateľa, národného buditeľa.

Písanie

M. Hodžová odpisuje na výzvu V. Paulinyho-Tótha na redakčnú spoluprácu s nadšením a zdá sa, akoby jeho prosba o zasielanie príspevkov zasiahla prázdne miesto v jej živote, ktoré sa bude môcť počas nasledujúcich štyroch rokov prostredníctvom ich vzájomnej korešpondencie zaplniť. Hneď v prvej odpovedi priznáva, že dlho váhala, „ako, v akom spôsobe môj list písať, akú podobu mu dať; lebo obávam sa, aby som sa prúdu mojej obyčajnej, často až prílišnej úprimnosti a slobodomyselnosti zachvátiť nedala, sa nepustila do takého tónu asi, ktorý by z nej vyplýval a tým na povinovatú úctu naproti Vám, Blahorodý pane, nezabudla“ (Hodžová 1965: 40). Napokon sa však rozhodne „úprimného tónu pridržať, celkom otvorene podľa môjho srdca, bez okrašľovania a okolúvania písať, lebo mne, ktorá tak veľmi srdečnosť a úprimnosť obľubuje, to najlepšie, najľahšie príde“ (Hodžová

12 „Znaky písanosti a materiálnosti, adresnosti a transportu charakterizujú list ako médium písomnej dištančnej komunikácie“ (Kasper a kolektív 2021: 10).

13 Michel Foucault upozorňuje, že súkromný list je síce podpísaný, ale nemožno tu hovoriť o „autorstve“, pretože „funkce autora predstavuje charakteristický spôsob existencie, oběhu a působení určitých diskursů v nitru nějaké společnosti“ (Foucault 1994: 50), čo sa v prípade súkromnej korešpondencie nedeje. Ani adresát listu nie je anonymným čitateľom, ale je to presne určená osoba, ktorá sa na podobe listu aktívne zúčastňuje, nakoľko list je písaný s ohľadom na ňu a na vzťah medzi pisateľom a adresátom. Podľa Janet Gurkinovej Altmanovej sa listový diskurz líši od memoárov či denníka práve v špecifikách vzťahu medzi Ja a Ty, pretože kým v týchto žánroch adresát nie je zhmotnený, „v jazyku listov má adresát istú rolu; je schopný a očakáva sa od neho, že začne svoj vlastný prehovor. Táto vzájomnosť, keď sa pôvodné Ty stane Ja v novom prehovore, je kľúčová pre udržanie listovej výmeny“ (Gurkin Altman 1982: 117).

400 1965: 40). Otvorene tak priznáva, že sa rozhodla prekročiť isté hranice slušného spoločenského styku medzi mladým dievčaťom a ženatým mužom. Prekračovanie hraníc komentuje aj V. Pauliny-Tóth v odpovedi, kde sa dotýka svojich textov, hoci sa to nepatrí: „Je to síce nie svedčno – ako barón Knigge učí – o sebe a svojich deťoch vraviť, no ale pes po Kniggem, ja už len teraz idem s tým von“ (Pauliny-Tóth 1961: 10). M. Hodžová ho v odpovedi utvrdzuje, aby nedbal na pravidlá slušného správania – „prosím Vás i naďalej na p. Kniggeho nič nedbať – čo tam po ňom“ (Hodžová 1965: 43) –, a list ukončuje poznámkou: „Medzitým dost – už som pánu Kniggemu mnoho napriek urobila“ (Hodžová 1965: 45). V prvých listoch sa tak pomerne rýchlo vykryštalizujú ich vzájomné pozície, vyjasňujú sa tón a mieru úprimnosti a emocionality, pričom sa zhodnú na mimoriadnej otvorenosti prekračujúcej konvencie a zaužívané medze, a to nielen na deklaratívnej úrovni, ale aj v praxi.

Z riadkov M. Hodžovej možno vyčítať isté polichotenie: to, že si ju redaktor *Sokola* vybral za dopisovateľku, ju „nemalou hrdosťou naplnilo“ (Hodžová 1965: 40) a považovala by to za „veľkú česť a vyznačenia“, ak by on, „Blahorodý pane, veľactený priateľ, tak láskavý bol, mňa, keď nie každý, teda aspoň za pár dní raz niekoľkými riadkami poctiť ráčil“. Prosi ho aj o odpustenie, že ho ona, „nepatrňô dievča“, žiada o korešpondenciu (Hodžová 1965: 41). Do takejto submisívnej pozície sa M. Hodžová štylizuje aj neskôr. Príznačná je jej miestami až servilná zdvorilosť, ako ukazujú niektoré tematizované situácie: „Za milé podobizne, ktorými ste nám, priateľ môj drahý milý, nedávno veľkú radosť pripravili, Vám mám od priateľiek mojich a zvlášte odo mňa srdečnô poďakovania vyrídiť. Vyplnil ste dávnu túžbu moju, ktorú som sa neosmelila vysloviť, za čo Vám vrúcna vďaka!“ (Hodžová 1965: 80). Je však ťažké posúdiť, nakoľko ide o dobovo zaužívanú konvenciu zvyčajnej zdvorilosti, ktorá sa ako neadekvátne javí až dnes. M. Hodžová sa s nadšením vyjadruje aj o tvorbe V. Paulinyho-Tótha, čo tiež naznačuje istú servilnosť: „Práve tak ma dojala tiež utešená novela Trinásta pieseň, keď som ju sestrám mojím predčítala, boli tieto až k slzám pohnuté. Rada by som veľmi pri najbližšej príležitosti Vašu krásnu báseň *Žiaľ nad Slovenskom* zarečniť“ (Hodžová 1965: 80).¹⁴ Postupom času sa však prejavy úcty mladej ambiciózne ženy k staršiemu významnému dejateľovi zmiernujú a výpovede M. Hodžovej sú sebavedomejšie a vecnejšie.

Fakt, že V. Pauliny-Tóth oslovil M. Hodžovú ako potenciálnu dopisovateľku *Sokola* („dopisovateľkyňu duchaplnú“),¹⁵ ju však naplnil nielen hrdosťou, ale zrejme posilnil aj jej sebaistotu ohľadom vlastného písania. V prvom liste na jeho žiadosť o prispievanie síce najskôr pochybuje o tom, že by mohla „očakávaníu Vášmu zadost urobiť“, lebo „výtvoři môjho podivného ducha sotva trebárs aj pred milostivou kritikou obstoja. Možno, že potom neskoršie – niekedy – mi Boh to šťastia dopraje, že budem vstave, keď nie perom, teda aspoň kostrnkou k perivu Vášho Sokola, keď nie hromom a bleskom, aspoň dákyt tichým vetričkóm alebo dáždikom k čaróm Černokňažníkovým prispieť“ (Hodžová 1965: 40). Avšak týmito rétorickými obratmi sa napokon prepracuje k novému argumentu, ktorý jej

14 *Trinásta pieseň (Lipa II, 1862)* je sentimentálna, esteticky málo hodnotná novela.

15 Rukopis uložený v Archive mesta Bratislavy, fond M. M. Hodža, inventarizačné číslo 944/28. P. Lipa koriguje pôvodné slovo na „dopisovateľku“ (Pauliny-Tóth 1961: 7).

má slúžiť ako alibi: „Ak by sa ale nestalo, neráčte to mojej spozdilosti a nedôslednosti, ale jedine môjmu nemilosrdnému osudu pripísať“ (Hodžová 1965: 40). Nie jej nedostatočná vôľa či neschopnosť, ale najmä vonkajšie okolnosti teda sputnávajú jej „podivného ducha“.

Písanie bolo zjavne činnosťou, nad ktorou M. Hodžová aktívne rozmyšľala a ktorá jej otvárala možnosti sebarealizácie. P. Liba sa domnieva, že „hoci mala určité predpoklady pôsobiť aj v tomto smere, jej dve básne prezrádzajú, že neprekročila priemer vtedajšej už epigónskej a ponáškovskej poézie“, a vysvetľuje to tým, že jej „výbušný temperament a organizátorské schopnosti museli hľadať svoju realizáciu v mimoslovných a mimoliterárnych prejavoch“ (Liba 1965: 12). Ak však dáme slovo samotnej M. Hodžovej, otvára sa nám iný pohľad na jej písanie: „Domáci moji sú v sladkom spánku pohrúžení a snívajú, azdaj šťastne. – Ja som na spania úplne zabudla a ešte i teraz necítim potrebu jeho a pristala bych aj do rána písať. Ale čože písať? Veď i teraz maľujem samé nesúvislosti“ (Hodžová 1965: 163). Alebo: „Myslím, že list môj obdĺžny je živým dôkazom, že bych na žiaden pád nerada a nemienim ,die, vraj, zeitraubende Correspondenz aufgeben“. Verte mi, je to opravdivý duchovný pôžitok pre mňa, za ktorý som Vám, priateľ môj dobrotivý, láskavý, nekonečne povďačná“ (Hodžová 1965: 93).¹⁶ Písanie a pôžitok z osamelej, hlbavej a tvorivej činnosti je neoddeliteľný od jej vzťahu k idealizovanému adresátovi, jedno podporuje druhé: existencia dôverného adresáta jej ponúka príležitosť slobodne a otvorene sa vyjadrovať v žánri, v ktorom sa cíti pohodlne.¹⁷

M. Hodžová ďalej naznačuje, že písanie by mohla byť funkčná forma kompenzácie nenaplnených plánov a túžob, jednak prostredníctvom listov a následného pochopenia zo strany adresáta, jednak aj mimo tejto korešpondencie, napríklad v situácii, keď musí so sestrami kvôli chýbajúcej gardedáme zostať namiesto plánovaného výletu doma. V liste potom konštatuje: „Bola by som mala vtedy vôľu notnú satiru alebo humoresku pod názvom Gardedámy načarbať, pre ktorú sa mi už mnohò prekazilo a mne nejednu trpkú hodinu v domácnosti zapríčinilo“ (Hodžová 1965: 89-90). Kým básne, na základe ktorých P. Liba posudzuje talent M. Hodžovej, nevyjadrujú nič z jej špecifickej životnej (ženskej) skúsenosti, nakoľko sú len variáciou na národoveckú poéziu, s akou sa mohla stretnúť v dobových periodikách, listy sú pre ňu slobodným priestorom na sebavyjadrenie. Nesnaží sa v nich natoľko sa prispôbiť predpokladaným očakávaniam (potenciálneho publika), vďaka čomu je jej písanie literárne aj obsahovo zaujímavejšie. Jej opisy predstavení, národných slávností, prírody, rodinného života či reflexívne pasáže sa vyznačujú detailnosťou, zrozumiteľnosťou, silnou atmosférou, originálnou obraznosťou. Nie sú to však prepracované literárne texty, sú napísané spontánne, takže pútavé pasáže sa v nich striedajú s rozvláčnejšími, esteticky zaujímavejšími s čisto informatívnymi a podobne.

V. Pauliny-Tóth dôveroval jej písaniu a uverejňoval úryvky z jej listov, týkajúce sa najmä divadelného diania v Liptovskom Mikuláši, niekedy takmer

16 Slovo „vraj“ naznačuje, že dopisovanie sa stalo predmetom výčitiek, nevieme však, z akej strany. Rodičia M. Hodžovej totiž dávali V. Paulinyho-Tótha ako dobrého priateľa rodiny často srdečne pozdravovať.

17 Je podnetné si uvedomiť, že na vznik takéhoto cenného textového materiálu je nevyhnutná príležitosť, ktorá vzniká vďaka priestorovej vzdialenosti vzájomne si blízkych osôb. Napríklad vzájomná korešpondencia sestier Hodžových a ich matky Kornélie Hodžovej vznikla len vďaka odchodu M. Hodžovej do Nemecka.

402 doslova, a to pod značkou A. Ω. (napríklad úryvok z listu z 1. mája 1862 alebo z 13. júna 1862).¹⁸ Hneď v druhom liste sa jej pýtal aj na vlastnú tvorbu a povzbudzoval ju: „Či ste túžby, radosti a dumy Vaše nikdy neobliekli do slov ľudských a okamihy také snov a ideálov blahých nezvečnili písmom pre seba? Ak áno, ak akékoľvek básne alebo práce Vaše máte, prosím, pošlite mi ich. Verte mi, s takou dôverou mi ich poslať môžete, akoby ste ich bratovi poslali. Ak dovolíte, to, čo sa Vám nezdá, opravím, nakoľko viem, ale som popredku presvedčený, že tam opráv netreba“ (Paulíny-Tóth 1961: 12-13). Aj neskôr, napríklad v liste z 1. novembra 1862, potvrdzuje svoju vysokú mienku o jej literárnych schopnostiach: „Keď vás napadne dlhá chvíľa, keď sa zunujete, keď sa rozsmúťte, keď Vás radocit blaha unášať bude, chyťte pero a píšte, zaobalte city Vaše v slová, ktoré z Vášho pera tak krásne plynú...“ (Paulíny-Tóth 1961: 52). Súčasne jej navrhuje spoluprácu s ním na divadelnej hre, čo však M. Hodžová odmietla (Hodžová 1965: 122).

Dokladom o dobrej štylistickej vybavenosti M. Hodžovej a jej literárnom talente môže byť napokon aj poznámka z listu matky Kornélie Hodžovej, ktorý adresovala svojej dcére do Nemecka v apríli 1865:

„Ani newjem ako Ťi mam na Twoje milje krasne lubezjne a duchaplnje listki odpowedať; je to setko tak krasno a kwetnatwo, a pri tom duchom nabožnym a krestanskim prewjato, že wskutku srdcu mojimu, a zwlašte keď je hlboko starostmi a trafenim tohoto bjedneho žiwota dojatwo a skormuťenwo, welmi dobre robi, pri čitani každiho Twoiho listu sa srdečne wiplačem, nje je to ale plač žjalu a horkosti, ale wdáki na profi Pánu Bohu, že Ťebe djeta moje drahwo, taki nahlad, taki cit, a wubec takiiho ducha dau, aki z Twojich milich listkou weje, preswečena som o Ťebe, ze to wšetko weru tak citiš a weriš, ako pišeš...“¹⁹

M. Hodžová napriek tomu neprezentuje samu seba ako autorku. Báseň, ktorá sa dostala V. Paulínymu-Tóthovi do rúk, nepokladá za hodnú pozornosti: „nebolo by mi veru nikdy napadlo, že by veršičky tie nepatrné v Sokole (!!) miesto hľadať a tým menej náisť mohli! [...] Ďakujem Vám srdečne, priateľ môj, za nezaslúženú pozornosť a ohľad maličkosti tej venovanú“ (Hodžová 1965: 81-82). Píše tak, hoci podľa V. Paulínyho-Tótha „je toto báseň znamenitá, veľmi pekná, podarená, plná ohňa mládenského a kypiacia láskou k viere, národu a slobode“ (Paulíny-Tóth 1961: 19). M. Hodžová teda, na rozdiel od svojich mužských priateľov a známych, s ktorými ju spájalo prostredie, aktivity aj názory (napríklad na rozdiel od Daniela Bacháta), neaspirovala na verejnú funkciu umelkyne národovkyne, chýbalo jej očakávanie zo strany národnej komunity alebo blízkeho okolia,²⁰ sebadôvera, ale aj tradícia ženského písania, ktorú bude hľadať Hana Gregorová v knihe *Slovenka*

18 Ako uvádza P. Liba, okrem *Sokola* posielala M. Hodžová svoje správy o predstaveniach aj do *Pešťbudínskych vedomostí* (Hodžová 1965: 94).

19 List K. Hodžovej M. Hodžovej, 5. apríla 1865. LA SNK, osobný fond Michal Miloslav Hodža, signatúra 53 C 25. Aj F. Bokes konštatuje, že neveľa zachovaných listov M. Hodžovej (ktoré mu boli v čase písania jeho štúdie prístupné) sa vyznačuje „nielen vybrúseným jazykovým citom, štýlovou uhladenosťou, ale aj obsahovou krásou a nevšedne ušľachtilými prejavmi vlastenectva“ (Bokes 1961: 122).

20 Literárna tvorba bola v tomto období pociťovaná ako povinnosť každého schopného, národne angažovaného intelektuála, čo však viedlo aj k znížovaniu umeleckej hodnoty produkovaných diel. Ako píše Oskár Čepan: „Devalvácia hodnôt zračila sa i v tom, že takmer každý verejný pracovník pokúšal sa z času na čas uplatniť i na literárnom poli“ (Čepan 1965: 63).

pri krbe a knihe a ktorú (v rovnakom čase ako H. Gregorová – v roku 1929) za nevyhnutný predpoklad umeleckej tvorby spolu s existenciálnym zabezpečením a „vlastnou izbou“ pokladá aj V. Woolfová v eseji *Vlastná izba* (Woolfová 2000; Cviková 2014: 213-231).

Národná komunita

Na spôsob, akým pisateľ listov prezentuje sám seba, významne vplýva aj jeho vzťah k adresátovi, ktorý nemusí byť, na rozdiel od priestorovej vzdialenosti, symetrický. Vzťah medzi M. Hodžovou a V. Paulinym-Tóthom bol rozhodne asymetrický z hľadiska veku a rodovej príslušnosti, no tiež z hľadiska postavenia v rámci národoveckej komunity. M. Hodžová vníma adresáta svojich listov nielen ako svojho dôverníka, ale aj ako významného reprezentanta národného hnutia, ktorého súčasťou chce byť aj ona, respektíve ktorého súčasťou sa cíti. V jej listoch preto môžeme sledovať postupy, ktorými sa legitimizuje ako členka tejto komunity, upevňuje svoju pozíciu v jej rámci a deklaruje svoje odhodlanie a schopnosť uspieť v úlohách, v ktorých sa ocitá ako členka daného spoločenstva.

Predovšetkým sa snaží naplniť primárny dôvod ich korešpondencie: obsahlo a podrobne opisuje divadelné predstavenia, slávnosti a besedy, ktoré spoluorganizuje a na ktorých sa podieľa, píše tiež o situácii svojho otca, ktorý je v pozícii verejnej osoby a reprezentanta národa. Vysvetľuje fungovanie dievčenskej besedy, ktorú založila v Liptovskom Svätom Mikuláši v roku 1862, a žiada V. Paulinyho-Tótha o radu a pomoc pri organizovaní lotérie alebo daru pre Štefana Moyzesa. Jej rozprávanie chýba odstup od udalostí, naopak, je plné emócií a subjektívnych názorov, zahŕňa tiež podrobnosti z jej každodenného života. Na začiatku korešpondencie si však ešte nie je istá, do akej miery môže prechádzať od verejných tém k súkromným a svoj obširny opis divadelného predstavenia, na ktorom bola osobne zaangažovaná, ospravedlňuje upozornením, že ide o súčasť národného diania: „Odpusťte, priateľ môj, že som až tak ďaleko zaišla a Vám opisovaním tak zdĺhavým možno dlhú chvíľu spôsobujem, ale divadlo tiež nemalô miesta zaujíma medzi záležitosťmi národnými, preto myslím, že zpráva o ňom, bárs zdĺhave, nedobre napísaná, Vás predca zaujímať bude“ (Hodžová 1965: 53). V ďalších listoch však už hranicu medzi opisovaním verejných udalostí a opisom ich prežívania prekračuje bez obáv a s dôverou k adresátovi.

„Aby skupina vytvorila svoju identitu, musí byť inkluzívna (tým upevní identitu) a zároveň exkluzívna (aby zdôraznila, čo ju odlišuje od ostatných),“ vysvetľuje Linda Hutcheonová (Hutcheon 2004: 143). Takisto M. Hodžová zdôrazňuje súdržnosť národne uvedomelej komunity a odlišnosť tých, ktorí sa k nej nepriradujú. Opakuje a variuje pri tom mnohé toposy a motívy, rétorické figúry a postoje, ktoré sú pre slovenský obrodenecký diskurz príznačné. V jej listoch sa potvrdzuje najmä „integračný a mobilizačný význam slávností v živote spoločnosti“ (Kušniráková 2012). Ako pripomína Daniela Kodajová, v čase národného obrodovania boli dôležité najmä rituály, ktorých cieľom bolo prezentovať národný kolektív navonok a potvrdzovať jeho hierarchickú štruktúru, opakovať, inscenovať a upevňovať národný príbeh, pričom tieto rituály preberajú prvok sakrálnosti dovtedy vyhradený len náboženstvu (Kodajová 2012).

M. Hodžová sa na takýchto rituáloch nielen aktívne zúčastňuje, ale referuje o nich aj v listoch, aby sa správy o nich mohli objaviť v *Sokole*, a tak sekundárne

404 pôsobiť na čitateľov ako potenciálnych členov národnej komunity. Kultúrne „besedy“, tanečné zábavy, divadlo, výstup mládeže na Kriváň – to všetko sú podujatia, o ktorých sa vyjadruje s veľkým dojatím a citovým pohnutím. Spoluorganizuje víťanie Andreja Sládkoviča („Ako prichod vrúcne milovaného muža všetko tušenia, očakávania naše prevýšil, každú dušu vernú slovenskú nevýslovne oblažil a milo prekvapil, sa vypovedať nedá“, Hodžová 1965: 61),²¹ Jána Francisciho po vymenovaní za župana Liptovskej stolice, pripravuje dar pre Š. Moyzesa. Tým sa podieľa na upevňovaní ich autority významných reprezentantov národného hnutia. V listoch sa s obdivom a úctou vyjadruje o ďalších mužoch národovcoch: „Je to síce mnoho horkostí, ale aj dobré, milé dni sa nájdu, jako také istotne aj hodiny v blízkosti, v spoločnosti mužov drahých: Závodníka, Pongráca, Hýroša strávené, v srdciach našich zapísané. Boli to ozaj okamženia srdečné, oduševňujúce, nezapomenuteľné tak ako nedávno pri návšteve milého, slávneho nášho Sládkoviča“ (Hodžová 1965: 78).

Okrem významných mužov národa potvrdzuje aj jeho významné miesta (Turčiansky Svätý Martin, Kriváň) a samozrejme jeho hlavnú inštitúciu – Maticu slovenskú, ktorým prisudzuje až sakrálny význam. V tejto súvislosti dáva výraz svojim až exaltovaným emóciám, ktoré v nej dotyk s „posvätným“ vyvoláva. Pri plánovaní návštevy v Turčianskom Svätom Martine píše: „Znáte moju túžbu po Martine – a potom povážif to štestia, budem môcť Hurbana a mnohých iných vidieť a poznať. Uvidím tie posvätné lipy, v ktorých stínu sa slávne dokázalo, že ‚Slováci ešte žijú‘. Vžijem, vcítim sa cele do onoho dňa, do onej doby – a bude to cit! – “ (Hodžová 1965: 99), spomína si na výstup na Kriváň: „Či ste už boli na Kriváni? Ach, je to tam na vrcholu tohto velikána nášho cit – Ja som bola lanského roku s Daxnerovskou spoločnosťou a pristala bych každý rok trebárs 2 razy hore vybehnúť“ (Hodžová 1965: 63). Nadchýna sa aj predstavami o dejinnom význame Matice slovenskej a jej zhromaždenia:

„Pane Bože moj, koľké udalosti a koľké chmáry prelietli za ten čas ponad hlavu národa nášho. – Avšak sláva Bohu! Prežil a dožil aj dni jasné, zableskli sa mu aj hviezdy, z ktorých najjasnejšia večne záriaca: Matica naša drahá – ktorej pomýšlenia už srdce človeka bár ináčej pri jak nerestných okolnostiach nevýslovným uveličením, utešením naplňuje. No pomýšlenia na Matičnô zhromaždenia nejednu hodinku osladí, ujasní a zapríčiní že človek na ne jeden bóľny, trpký okamih zabudne“ (Hodžová 1965: 159).

Z literárneho diskurzu slovenského romantizmu preberá aj idylický módu literárnej reprezentácie slovenského ľudu, ktorý zobrazuje „harmonický život na vidieku, idealizovaný priestor spätý s pozitívnymi hodnotami a tradíciou, kde boli prítomné autentické prejavy národného princípu“ (Taranenková 2020:

21 A. Sládkovič neskôr v liste z 24. mája 1862 M. Hodžovú prosí, aby srdečne podakovala „šlechtným a rozkošným sestričkám svojim, jmenovite Ludmilke Pálkovie, Zuzinke Bellovie, Vašej domácej Ludmilke a najšampřv sama sebe [...] za tolké ozdobenie a oslávenie ostatních hodín mójho radostného pomeškovaní v Sv. Mikuláši“ (list A. Sládkoviča M. Hodžovej. Archív mesta Bratislavy, fond Michal Miloslav Hodža, inventárne číslo 944/49).

219).²² V tomto kontexte napríklad opisuje žiarsku svadbu, na ktorú bola pozvaná spolu s otcom:

„Mne bolo v kole tohto, nad všetky predstavovania moje, tak rozumného, upovedomeného ľudu tak ľahko, voľno, srdečne dobre. Cítiac sa medzi milou svojetou touto úplne po svojsky,²³ bola som srdečne veselá, uveličená, ako dávno nie. Tancovala som so statnými žiarskymi mládenci s väčšou chuťou, s akou nikdy v salóne bálomom, besedovala, zabávala sa s ľuďom týmto milým tak strašne srdečne mile, že pol tam stráveného dňa sťa hodinky chytro ubehlo“ (Hodžová 1965: 132).

Na jednej strane tu M. Hodžová priznáva svoj odlišný sociálny status, na druhej strane sa túto bariéru pokúša zotrieť, spochybníť a zdôrazniť jednotu národa naprieč sociálnymi vrstvami. Srdečnosť, úprimnosť a pocity spolupatričnosti a slobody vyzdvihuje nielen v spoločnosti „rozumného, upovedomeného“ ľudu, ale najmä v súvislosti s národoveckou komunitou.

Pri opise návštevy Banskej Bystrice sa spomienka na žiarsku svadbu vynára opäť, tentoraz však ako protiklad k fašiangom, ktoré strávila M. Hodžová v domácnosti svojho strýka Gustáva Kellnera – maďaróna. V liste píše: „Iste si predstavíte, ako asi sa cítim pri zaslepenosti, pri prázdnote, pustosti v ohľade národnom tu panujúcej, myslieť si budete, ako mi byť môže v spoločnostiach tých, plných bontónu, ale prázdnych všetkého citu a ducha, kde všetko len povrchnosť, neúprimnosť, pretvarovania. O našinskej dôvere, úprimnosti ani slychu“ (Hodžová 1965: 146). Tento spôsob života označuje veľmi striktné za „usmrcujúci skazonosný vplyv“ (Hodžová 1965: 148). Svoje sesternice považuje za „zaslepené stvorenia“, ktoré „celú ich blaženosť v peknom šatave, háboch a tomu podobnom nachodia“, a pokračuje: „Verte mi, priateľ môj, nikdy vari nepredchodil moj cit národný tak svätý, tak večný, nikdy vari som ho tak úplne, tak vrele nepocítila, ako práve tu v tejto cudzote a pustote“ (Hodžová 1965: 146). V Banskej Bystrici sa tiež zúčastnila na bálach, „čo pre mňa nenaucenú na živôt taký voľačo neslýchané bolo“, a práve v tejto súvislosti, ako protiklad cudzieho sveta, „mi mimovoľne na um prišla žiarska svadba“ (Hodžová 1965: 147). Zažívaný pocit cudzoty sa ešte zreteľnejšie ukazuje v kontraste s návštevami u priateľky Milice, „kde potom, aj v spoločnosti niektorých našincov (zvlášte dr. Centera²⁴ a J. Čipku) v dôvernóm našskom rozhovore mile čas trávim. Tu potom sa opravdive zabavím, okrejem, tu som doma. Tu s Milicou [...] robíme plány na blízke národné slávnosti: ‚Matičnô zhromaždenia‘, ‚Cyrilo Metodejskú slávnosť‘ a tým podobné blahé obživujúce dni a časy...“ (Hodžová 1965: 148).

M. Hodžová vyznačuje sféru svojho a cudzieho aj prostredníctvom jazyka. Na označenie nepriateľov národného hnutia používa slovné hry zrozumiteľné len

22 Napríklad v Sládkovičovom *Detvanovi* (Bilińska 2019), v Štúrovom spise *Povesti plemien slovanských* alebo v Hurbanovom spis *Slovensko a život literárny* (Bilińska 2018).

23 „Svojstvo“ je pojem, ktorý bude neskôr centrálny pre estetické náhľady Svetozára Hurbana Vajanského, slovami Ivany Taranenkovej, opozícia medzi „svojstvom“ a „cudzím“ je „hlavným významotvorným princípom Vajanského literárnoestetického kultúrneho modelu, ktorý sa vo svojej dobe stáva dominantným aj preto, lebo je to model pevne ukotvený v slovenskej kultúrnej, čiže národnoobrodeneckej tradícii“ (Taranenková 2016: 53).

24 P. Liba potvrdzuje, že myslí Gustáva Kazimíra Zechentera-Laskomerského (Hodžová 1965: 151).

406 pre členov komunity: Ján Nemessány je v jej listoch pán Pomiešaný (Hodžová 1965: 75), Ľudovít Geduly je gebula alebo Gebulay a jeho prívrženci gebulčatá (Hodžová 1965: 62, 63). Súčasťou tohto šifrovaného, vymedzujúceho a integrujúceho jazyka je aj irónia. Od znevažujúceho pomenovania potom prechádza až k vyzývaniu k agresívnym činom: „Eh, keby to tak niečo už len vypuklo – pištoľ a šablíčka sa kde tu len nájde – a potom – ach, čiže by sa do tých gebulo-mandarónskych hláv ťalo – Keby toto p. viceispán čítal, ale že by som vandrovala do Komárna“ (Hodžová 1965: 63). Agresivita je prítomná aj v pasážach, v ktorých referuje o fyzickom napadnutí jej otca a Jána D. Makovického, akoby jej takéto písanie pomáhalo kompenzovať bezmocnosť, ktorú cítila v skutočnom živote. Pri tejto udalosti však aj reálne aktívne vystúpila na obranu svojho otca, vyzývala ľudí na pomstu a za to dostala aj trest, hoci len symbolický: dvanásť hodín domáceho väzenia.

Svoju angažovanosť v národnom hnutí tak vníma aj ako formu protestu voči pomerom v monarchii i voči vlastnej životnej situácii ako nemajetnej ženy, vníma ilegálny rozmer politických ambícií hnutia a zapája sa do nich s hrdosťou a pocitom užitočnosti a vedomím svojho práva. Na informáciu, že V. Pauliny-Tóth bol vo väzení, reaguje:

„V prvšom okamihu zmocnila sa ma nevypovedaná istá rozžialenosť a – rozhorčenosť – potom ale vcítiač, vžijúc sa do položenia Vášho, ľutovala som Vás síce srdečne a predca som Vám závidela! – – Viem – vidím Vás, priateľ môj drahý, vo väzení Vašom s tvárou vyjasnenou, v ktorej odhodlanosť, nezlomná vytrvalosť a cit vznešený, krásny, povedomia oblažujúco zrkadlí. – – Vidím v každom ťahu tvári tej, čítam v duši Vašej heslo Vaše: ‚Všetko za národ!‘ a cítim, že cítite sa blažene, dobre – a väzenie Vám nie je väzením, v ktorom iste s Vami žije, s Vami cíti a Vás žehná tisíce duší a srdcí slovenských, privolávajúc vrúčne ‚Boh Vás žehnaj a pomáhaj!‘“ (Hodžová 1965: 153).

Aj prípad M. Hodžovej ukazuje špecifický vzťah nacionalizmu a feminizmu: národné hnutie otvorilo priestor pre sebarealizáciu žien, no mieru ich emancipácie zároveň limitovali pretrvávajúce patriarchálne normy a konzervativizmus slovenskej národoveckej komunity.

Romantický subjekt

M. Hodžová prezentuje sama seba ako osobu „podivného ducha“, ktorá sa rada oddáva „oblúbenému dumaniu a sneniu“ (Hodžová 1965: 197). Vníma sa v kontraste so svojou sestrou Ľudmilou: „Je to stvorenia tak rýdzô, čistô, anjelsko! A ja tak si z toho sveta a tej prísnosti života rada zaidem k nej, tak som pri nej lepšou; lebo vidíte, to je omnoho lepšia duša ako ja, ba čo, ja sa ani len rovnáť neidem k nej, ona je proti mne anjel!“ (Hodžová 1965: 231). U seba, naopak, badá mnohé „zatratenia hodné vlastnosti“ (Hodžová 1965: 45) a reflektuje aj svoje romantické rozpoloženie: vnútornú rozorvanosť, úniky k písaniu ako kompenzácii neúspechov a sklamaní v reálnom živote, národný idealizmus a túžbu po romantickom čine: „A už veru nedbám, nech mi nadá, kto chce do idealistiek a fantastických a prepiatych atď., ale keď ja raz nebudem schopná citov takých, keď by nadšenia, oduševnenia cit z duše mojej vymiznul – tu potom nežiadala by som si vari ani žiť, lebo čože by ma potom mohlo tešiť a interesovať na tomto klamlivým, prúdom materializmu zväčša nesenom svete!“ (Hodžová 1965: 251).

Tieto postoje našli vo V. Paulinym-Tóthovi akceptujúceho adresáta. Aj on totiž napriek svojim pragmatickým aktivitám a rešpektu voči autorite Ľudovíta Štúra zostal podľa svojich vlastných slov romantikom, „u ktorého cit odjakživa prevahu mal nad suchým rozumovaním“ a ktorého „už nebohý Štúr bol hrozne vymydliť pre romantizmus ten nemecký (Trinásta pieseň v Lipe), ale, bohužiaľ, nevylicil ma“ (Pauliny-Tóth 1961: 88-89).

M. Hodžová je tiež vo svojich listoch mimoriadne emotívna, často naznačuje, že jej emócie sa vymykajú rozumovému uchopeniu, ovládajú ju, najmä keď cíti dojatie alebo žiaľ či hnev: „Oj, či nájdem slov, či možno mi v nevy povedanom položení, pri citoch tých náramných, celou mnou zmietajúcich, či mi možno natoľko sa zobrať Vám to zdeliť! Nie žeby som slabá bola, oj nie, cítim teraz silu, odhodlanosť nikdy, nikdy tak nepocítenú! ---“ (Hodžová 1965: 165-166). V jej písaní sa potom takáto presila emócií prejavuje ako, slovami recenzenta knižného vydania jej listov, „neprirodzená patetickosť a rétorizmus“ (Chmel 1966: 407).

Zrážka jej mimoriadneho odhodlania s obmedzenou možnosťou sebarealizácie u nej vyvoláva pocity melanchólie, ktoré silne poznamenávajú jej písanie:²⁵ M. Hodžová prežíva sklamanie z nedostatočných úspechov národného hnutia, ktorému kladú do cesty prekážky odporcovia slovenských emancipačných snáh či reprezentanti vládnej moci, a vníma, že aj v rámci národnej komunity existujú spory, prejavy nesúhlasu a osobných nesympatií. Pri vlastných podujatiach (založenie dievčenského vzdelávacieho ústavu, organizácia lotérie a divadelných predstavení) taktiež príliš často naráža na veľké, ba neprekonateľné prekážky. Pociť sklamanie v nej posilňuje aj V. Pauliny-Tóth, ktorý sa jej často žaluje napríklad na malý počet predplatiteľov, nesvornosť a útoky iných slovenských redaktorov, prísnu cenzúru, pomstychtivosť maďarských úradov a podobne.

M. Hodžová však reflektuje aj iné obmedzenia, napríklad svoju nespĺnenú túžbu po hudbe (ktorej sa v spoločnosti svojho budúceho manžela smie venovať jej sestra Ľudmila): „Ach, pane Bože môj, hudba! To bola od detinstva môjho jedna z najvrejších túžeb života môjho – ale – ako mnohé – tak ani táto nevyplnila sa mi – a – večná škoda, bolo by to ne jeden okamih osladilo, ba možno aj mojím šťastím bolo“ (Hodžová 1965: 200). Taktiež ju trápi nemožnosť cestovať; okrem už spomínanej komplikácie s chýbajúcou gardedámou na inom mieste píše: „Minulý týždeň písal Turzo nášmu Hudecovi, že sa poberá aj s G. Zechenterom alebo lepšie Lesebuchom na ďalekú cestu, t. j. s akousi viedenskou spoločnosťou: Eine [Vergnügungsreise]²⁶ do Konštantinopolu, Atén, a Korfu a bohvie kde všetko. Ej Bože, čiže im to prajem, ale predca aj závidím, lebo Reisen ist Leben“ (Hodžová 1965: 218). Vyjadruje tiež svoj nesúhlas s obmedzeniami vyplývajúcimi z jej rodovej

25 Prítomnosť melanchólie v písaní M. Hodžovej môžeme vidieť v súvislosti s melanchóliou neodlučiteľne spätou so slovenskou kultúrou 19. storočia, ktorá sa objavuje v momente, „keď sa zviditeľňujú ruptúry a zlomy, keď zlyhávajú úsilia o realizácie vízií o ideálnej skutočnosti“ (Taranenková 2015: 85). Táto melanchólia, ktorej zdrojom je romantická subjektivita, stojí v opozícii s postojom Jána Kollára, Ľ. Štúra alebo Jozefa Miloslava Hurbana, ktorí odmietajú „svetabôľ“ a „byronizmus“ a vyzdvihujú pragmatický čin v prospech národného spoločenstva (Taranenková 2015: 81-85).

26 Toto slovo P. Liba prepísal ako „Vergmügungsveite“, ktoré však v nemčine neexistuje. Predpokladám, že pôvodné slovo M. Hodžová napísala nemeckým písaným písmom, takzvaným Kurrentschrift, ktorým písala aj iné svoje nemecké listy, respektíve nemecké slová v slovenských rukopisoch, a P. Liba zrejme toto písmo nepoznal. Správny prepis je pravdepodobne „Vergnügungsreise“, čiže cesta pre potešenie. Vo vysvetlivkách ho P. Liba prekladá adekvátne ako „rekreačnú cestu, výlet“ (Hodžová 1965: 221).

408 roly: chcela, aby ženy poslali prípis Š. Moyzesovi k meninám, ale odhovárali ju od toho, „že aby sa vraj ženy do takého niečoho nemiešali, lebo že by to nemalo dobré následky. Ja som síce s týmto naskrze nie uzrozumená, ba rozhorčili ma úsudky takéto hrozne, medzitým nechcem tvrdiť, žeby bol býval plán non plus ultra a práve preto som sa aj podrobila“ (Hodžová 1965: 100).

Pretrvávajúce pocity sklamaní a frustrácie jej zároveň umožňujú o to intenzívnejšie prežívať umeleckú krásu, rodinnú lásku, národnú spolupatričnosť či vieru v Boha. Aj deklarovaná dôležitosť vzájomnej korešpondencie pre oboch pisateľov je napokon dôsledkom toho, že pocit neúspechu vo verejnom účinkovaní a pri realizácii svojich plánov si kompenzujú súdržnosťou, ktorá tvorí opozíciu voči nepriateľskému svetu. „Zmarené blahé nádeje, utešené plány, veta po radosti našej!“ začína M. Hodžová svoj list z 10. augusta 1862 a ďalej vysvetľuje:

„Naučení, privyknutí sme my to síce (ja z väčšej čiastky i pri súkromných záležitostiach mojich) skoro vždy a všade takto si povzdychnúť musieť, a tak sme už na znosenia povzdychu tohto otuženi, keď sa to ale tak odrazu jedno za druhým zhrnie, ako sa to po tieto dni deje, tu neni divu, že sa človeka istô, aspoň okamžitô domrzenia a znevolenia zmocní a mu všetky už zahojené rany, znosené a znášané trpkosti obnoví a na myseľ uvedie. V tomto asi stave duševnom som sa nachodila dumajúc a boľnejúc nad tým, jako my Slováci všade, pri každej či väčšej či menšej záležitosti len trpieť a trpieť, keď v tom, ako takto dumám: list Váš milý došiel a pre dušu moju opravdivým oblevajúcim balzomom bol“ (Hodžová 1965: 89).

Napokon, aj v súvislosti s divadlom tvrdí: „Ja súc rada mám dobrú veselohru, ale neviem, predchodí mi to volákosi vždy neprirodzene – len v trúchlohre sa cítim doma. Ej, Bože, slovenskú smutnohru si niekedy už zahrať, to by bola radosť!“ (Hodžová 1965: 113).

Pre listy M. Hodžovej je mimoriadne príznačná oscilácia medzi silným utrpením a silným dojatím.²⁷ Na rozdiel od nej V. Pauliny-Tóth vyjadruje v listoch viac povznesenosti nad finančné, politické či osobné starosti, neúspechy, choroby. V jej listoch často absentuje odstup, ktorý je nevyhnutným predpokladom humoru.²⁸ Ako pisateľka listov je melancholická, dojatá alebo nahnevaná, pričom podľa V. Woolfovej je to práve hnev, respektíve „hrozná rozhorčenosť“, čo privádza spisovateľky k umeleckým chybám.²⁹ V prípade listov M. Hodžovej to vedie k už spomínanej „neprirodzenej patetičnosti a rétorizmu“ (Chmel 1966: 407), ktoré na istých miestach presiahnu hranicu literárneho vkusu. Jana Cviková však

27 Z listov jej matky i sestier sa dá usudzovať, že celá rodina prežívala svoje ťažké osudy najmä vďaka silnej viere v Boha, ale aj vďaka ľudskej pomoci a spolupatričnosti, ktorá ich obklopovala. V listoch sa navzájom vyzývajú k zmužilosti, statočnosti, pokore, dôvere v Boha i ľudí.

28 Na jednom mieste sa vyskytuje aj ironická výpoveď, nejde v nej však o humorné odľahčenie rozprávania, ale o rétorickú figúru, ktorá má zdôrazniť pisateľkin hnev a opovrhovanie osobami, ktoré spomína. Táto pasáž sa týka vzťahu niektorých národovcov, vrátane jej otca k cisárovi: „Ale a propos: cisárovo narodenia sa tu svietilo v našom i katol. kostole slávnostnými službami; po čom u pána župana bola veľká tabuľa. No už či hriech, či nehriech ja som sa veru nepomodlila za pána Františka, lebo za čo? – Bezpochyby za to, že sa tak milostivo o nás starajú, nás p. Majláthy a podobnými čerty, diably požeňávajú“ (Hodžová 1965: 276).

29 V. Woolfová nachádza melanchóliu, hnev a zatrpknutosť vyplývajúce z rodových obmedzení vo veršoch Lady z Winchilsea (1661 – 1720), ale aj v románe Charlotty Brontëovej (1816 – 1855) *Jana Eyrová* (Woolfová 2000: 282-294).

pripomína, že tieto „zatackania sa“, ktoré nachádza rovnako aj v písaní H. Gregorovej, sú stopami bezmocného hnevu, ktorý u väčšiny jej súčasníčok vyústil „do mlčiacej rezignácie“ (Cviková 2014: 225). Korešpondencia M. Hodžovej obsahuje mnohé stopy bezmocného hnevu, zároveň je však aj prostriedkom jej boja proti úplnému mlčaniu. Či už napokon zhodnotíme, že v jej živote prevážila rezignácia, alebo ho, naopak, vyzdvihneme ako príklad horúčkovitej aktivity, jej korešpondencia zostáva dodnes platná ako pozoruhodná zbierka textov, ktoré naznačujú, že v inom čase a za iných podmienok mohla byť M. Hodžová suverénnou súčasťou slovenskej literatúry.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 2/0021/20 *Národnoobrodenecké reprezentácie – mody realizácie, transgresie a tranzície*. Zodpovedná riešiteľka Mgr. Ivana Taranenkova, PhD. Doba riešenia: 2020 – 2023.

Archívne pramene

Archív mesta Bratislavy, fond Michal Miloslav Hodža, inventárne číslo 944/49. List A. Sládkoviča M. Hodžovej z 24. mája 1862.

Archív mesta Bratislavy, fond Michal Miloslav Hodža, inventárne číslo 944/28. List V. Paulinyho-Tótha M. Hodžovej z 15. decembra 1861.

Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, osobný fond Michal Miloslav Hodža, signatúra 53 C 19a. List M. Hodžovej Filipovi Hladkému z 10. mája 1874.

Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, osobný fond Michal Miloslav Hodža, signatúra 53 C 25. Listy K. Hodžovej M. Hodžovej zo 4. novembra 1865 a 20. januára 1866.

Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, osobný fond Michal Miloslav Hodža, signatúra 53 F 2c. Slohový zošit z roku 1854.

Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, osobný fond Juraj Kuorka, signatúra 15 A 8. List M. Hodžovej L. Kuorkovej z 10. mája 1866.

Pramene

HODŽOVÁ, Marína, 1965. *Listy Maríny Miloslavy Hodžovej Viliamovi Paulinyemu-Tóthovi*. Pripravil, úvod a poznámky napísal Peter Liba. Martin: Matica slovenská.

PAULINY-TÓTH, Viliam, 1961. *Listy Viliama Pauliny Tótha Maríne Hodžovej*. Edične pripravil, poznámky a vysvetlivky spracoval Peter Liba; štúdiu napísal František Bokes. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.

Literatúra

ANDERSON, Benedict, 1994. Imagined Communities. In HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D., ed. *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, pp. 89-96. ISBN 978-0-19-2892607.

BECKER-CANTARINO, Barbara, 1999. Briefe als Ausdrucks- und Verständigungsmittel in der Briefkultur und Literatur des 18. Jahrhunderts. In GNÜG, Hiltrud – MÖHRMANN, Renate, ed. *Frauen Literatur Geschichte: Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart: J. B. Metzler, pp. 129-146. ISBN 978-3-476-01543-3.

BILIŇSKA, Irena, 2018. Slovanské nebo – idyla v Hurbanovom diele Slovensko a jeho život literárny. *Slovenská literatúra*, roč. 65, č. 1, s. 1-14. ISSN 0037-6973.

BILIŇSKA, Irena, 2019. Biedermeier Andreja Sládkoviča. In ZAJAC, Peter – SCHMARCOVÁ, Ľubica, ed. *Slovenský romantizmus. Synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*. Brno: Host, s. 149-162. ISBN 978-80-7491-545-1.

- 410 BOKES, František, 1961. Viliam Paulíny-Tóth a Marína Hodžová. In PAULINY-TÓTH, Viliam. *Listy Viliama Paulíny Tótha Maríne Hodžovej*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, s. 115-142.
- CVIKOVÁ, Jana, 2014. *Ku konceptualizácii rodu v myslení o literatúre*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV – Aspekt. ISBN 978-80-8151-026-7.
- ČEPAN, Oskár, 1965. Rozklad romantizmu. In ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július. *Dejiny slovenskej literatúry III. Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 19-319.
- DUDEKOVÁ, Gabriela, 2006. Radikálky alebo konzervatívky? Nové výskumy v oblasti dejín ženského hnutia na Slovensku. In CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica, ed. *Histórie žien. Aspekty písania a čítania*. Bratislava: Aspekt, s. 80-95. ISBN 80-85549-65-4.
- FIAČANOVÁ, Daniela, 2014. Ženy v dejinách mesta Liptovský Mikuláš. In JURÁŠ, Ján – KODAJOVÁ, Daniela, ed. *Sláva šlachetným III. Znalci vzdialeného Orientu a strážkyne národného ohniska: slovenskí orientalisti a aktivity spolku Živena*. Martin: Spolok Martina Rázusa, s. 167-179. ISBN 978-80-7140-460-6.
- FOUCAULT, Michel, 1994. *Diskurs, autor, genealogie*. Preložil Petr Horák. Praha: Svoboda. ISBN 80-205-0406-0.
- GURKIN ALTMAN, Janet, 1982. *Epistolarity. Approaches to a Form*. Columbus: Ohio State University Press. ISBN 0-8142-0313-2.
- HUTCHEON, Linda, 2004. Nový pohľad na národný model. *Slovenská literatúra*, roč. 51, č. 2, s. 132-148, č. 3, s. 204-235. ISSN 0037-6973.
- CHMEL, Rudolf, 1966. Listy Maríny Hodžovej Viliamovi Paulínymu-Tóthovi. *Slovenská literatúra*, roč. 13, č. 4, s. 406-407. ISSN 0037-6973.
- KASPER, Norman – KITTELMANN, Jana – STROBEL, Jochen – VELLUSIG, Robert, ed., 2021. *Die Geschichtlichkeit des Briefs. Kontinuität und Wandel einer Kommunikationsform*. Berlin – Boston: De Gruyter. ISBN 978-3-11-069304-1.
- KODAJOVÁ, Daniela, 2006. „Učenia v škole bolo mi skôr primálo“. Vzdelávanie dievčat v rodinách slovenských národovcov. In CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica, ed. *Histórie žien. Aspekty písania a čítania*. Bratislava: Aspekt, s. 211-224. ISBN 80-85549-65-4.
- KODAJOVÁ, Daniela, 2012. Národné oslavy a slávnosti ako prezentácia nacionalizmu. Úvod. In KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid, ed. „Vyjdeme v noci vo faklovom sprievode a rozsvietime svet“. *Integračný a mobilizačný význam slávností v živote spoločnosti*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 71-78. ISBN 978-80-89396-20-7.
- KODAJOVÁ, Daniela, 2019. Božena Kutlíková. Vzor i antivzor ideálu národnej ženy. In GOLLAN, Ján – MOLDA, Rastislav, ed. *(ne)obyčajné príbehy žien*. Ružomberok: Society for Human Studies, s. 54-77. ISBN 978-80-972913-5-8.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid, ed., 2012. „Vyjdeme v noci vo faklovom sprievode a rozsvietime svet“. *Integračný a mobilizačný význam slávností v živote spoločnosti*. Bratislava: Historický ústav SAV. ISBN 978-80-89396-20-7.
- LIBA, Peter, 1965. Marína M. Hodžová a jej účinkovanie v šesťdesiatych rokoch minulého storočia. In HODŽOVÁ, Marína. *Listy Maríny Miloslavy Hodžovej Viliamovi Paulínymu-Tóthovi*. Martin: Matica slovenská, s. 5-36.
- MATTHEWS-SCHLINZIG, Marie Isabel – SCHUSTER, Jörg – STEINBRINK, Gesa – STROBEL, Jochen, ed., 2020. *Handbuch Brief: Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. Berlin – Boston: De Gruyter. ISBN 978-3-11-037653-1.
- MOCNÁ, Dagmar – ČORNEJ, Petr, 2004. List. In MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef, ed. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha – Litomyšl: Paseka, s. 349-360. ISBN 80-7185-669-X.
- RUPPELDTOVÁ, Klementína, 1921. Marína Hodžová. *Živena*, roč. 11, č. 3, s. 57-58.
- TARANENKOVÁ, Ivana, 2015. Na rube sprítomňovania ideálu (Melanchólia v diskurze slovenského literárneho realizmu). *Slovenská literatúra*, roč. 62, č. 2, s. 81-95. ISSN 0037-6973.
- TARANENKOVÁ, Ivana, 2016. Konfigurácie slovenského literárneho realizmu. In MIKULOVÁ, Marcela – TARANENKOVÁ, Ivana, ed. *Konfigurácie slovenského realizmu: synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*. Brno: Host, s. 27-71. ISBN 978-80-7491-546-8.

- TARANENKOVÁ, Ivana, 2020. Lud ako ten „druhý“. In MACHALÍKOVÁ, Pavla – PETRASOVÁ, Taťána – WINTER, Tomáš, ed. *Zrození lidu v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, s. 215-222. ISBN 978-8-0200-3066-5.
- WERBERGER, Anette, 2012. Überlegungen zu einer Literaturgeschichte als Verflechtungsgeschichte. In KIMMICH, Dorothee – SCHAHADAT, Schamma, ed. *Kulturen in Bewegung. Beiträge zur Theorie und Praxis der Transkulturalität*. Bielefeld: transcript Verlag, pp. 109-141. ISBN 978-3-8376-1729-0.
- WOOLFOVÁ, Virginia, 2000. *Vlastná izba*. Preložil Pavel Vilikovský. Bratislava: Kalligram. ISBN 80-7149-324-4.

Elektronické zdroje

- WOOLF, Virginia. *Dorothy Osborne's Letters*. Dostupné online <https://www.berfrois.com/2017/11/virginia-woolf-dorothy-osborne/>

Mgr. Eva Palkovičová, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV, v. v. i.
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: Eva.Palkovicova@savba.sk